

AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNİN İLK ARXEOLOJİ EKSPEDİSİYALARI

Elnarə Kərimova,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
muzeyşünaslıq ixtisası üzrə II kurs magistratura tələbəsi
E-mail: elnarakerimli166@gmail.com

Arxeoloji abidələrin tədqiqi Azərbaycanın qədim dövr tarixini öyrənmək üçün mühüm mənbə rolunu oynayır. Arxeoloji abidələrdən aşkarlanan arxeoloji artefakt nümunələri qədim daş dövründən başlayaraq son orta əsrlərədək böyük bir dövrü əhatə edir. Arxeoloji abidələrin tədqiqi Azərbaycanın həm yazıya qədər, həm də yazının meydana çıxmasından sonrakı tarixini öyrənmək üçün əvəzilməz dəlillər vermişdir. İlk vaxtlar arxeoloji abidələrdə ölkəmizdə olan rus və alman mənşəli həvəskar araşdırıcılar qazıntıları aparıblar. Onların əldə etdiyi zəngin arxeoloji artefakt nümunələri qədim mədəniyyətimizə marağın artmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda aparılan bu tədqiqat işləri rus alimlərinin əsərlərində öz əksini tapıb. Lakin 1873-cü ildə təşkil edilmiş, Qafqazın məşhur abidələrini dağıtmaq və qarətdən qorumaq, qədim abidələri tədqiq etməklə arxeoloji materiallar toplamaq kimi bir missiyanı qarşıya məqsəd qoyan Qafqaz arxeologiyası həvəskarlar cəmiyyətinin Azərbaycan arxeoloji irsinə münasibəti təəssüf hissi doğurur. Cəmiyyətin açılışında çıxış edən sədrin köməkçisi Berje bildirir ki, Lənkəran, Gəncə və Nuxa qəzaları arxeoloji baxımdan maraqlı deyil. Beləliklə, 1918-ci ilə, cümhuriyyətin qurulmasına qədər Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin tədqiqi ardıcıl xarakter daşımamış, arxeoloji mənbələr tarix elminin ümdə problemlərinin həlli üçün mühüm mənbəyə çevrilməmiş, A.A.Bakıxanov istisna olmaqla bu heç kim tərəfindən bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmamışdır. Orta əsr şəhərgahları, istehkamları, yaşayış yerləri haqqında məlumat toplayan, onları şərh etməyə cəhd göstərən ilk ölkəşünas tədqiqatçılardan biri A.A.Bakıxanovdur. O, Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq "Gülüstani-İrəm" əsərində orta əsr problemlərini araşdırarkən yazılı qaynaqlarla yanaşı, zəngin informasiya potensialına malik arxeoloji artefaktlardan dəyərli mənbə kimi istifadə etmişdir. Bəzi müəlliflər hətta Azərbaycanın səciyyəvi orta əsr arxeoloji abidələrini özganinkləşdirməyə cəhd göstərmişlər (Y.Lalayan, S.V.Ter-Avetisyan). Çöl arxeoloji tədqiqatları nəticəsində əldə olunan arxeoloji artefakt nümunələri isə Azərbaycandan kənara daşınırdı, bir sözlə, xalqın mədəni irsi qarət olunurdu (1, 11–14).

Azərbaycan xalqının maddi-mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərdən mühüm hadisələrdən biri 1919-cu il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin ildönümü günü İstiqlal muzeyinin təsis edilməsi idi. Azərbaycan parlamentinin binasında açılan muzeyin eksponatlarının mühüm hissəsini arxeoloji artefaktlar təşkil edirdi.

1920-ci ilin aprelindəki məlum siyasi hadisələr Azərbaycan Cümhuriyyətinin qarşıya qoyduğu vəzifələri gerçəkləşdirməsinə imkan vermədi.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən arxeoloji abidələrin tədqiqi, qeydə alınması və qorunmasını həyata keçirən elmi qurumlar təşkil olundu. 1920-ci ildə İstiqlal muzeyi bazasında Azərbaycan Dövlət Muzeyi yaradıldı. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin yaradılması muzey işinin uğurlu başlanğıcı oldu. Belə ki, Davud bəy Şərifovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Tarixi Muzeyində tariximizin hələ tanınmamış incilərinin toplanmasına başlandı. Bu zaman böyük ehtiyac duyulan Arxeologiya fondu da yaradıldı.

Arxeologiya fondunun inventar kitabında ilk arxeoloji artefakt nümunəsi kimi qədim daş dövrünə aid çaxmaqdaşından əmək aləti qeyd olunub. Həmin əmək aləti 1920-ci il mayın 25-də Benkendorfun evindən qəbul edilmişdir. Bunun ardınca Birlinskinin (1920), Uşakovun (1920), Abezkuzun (1920), Skinderin (1921), Yevgeni Paxomovun (1921) kolleksiyalarındakı arxeoloji artefakt nümunələri fondun bünövrəsini təşkil etdi və uğurlu oldu.

Azərbaycan Tarixi Muzeyi yarandığı ilk illərdə arxeoloji artefakt nümunələrinin muzeyə ayrı-ayrı şəxslərin hədiyyə və əvəzi ödənilməklə təqdimatının azlığı arxeoloji qazıntıların aparılmasını da zəruri etmişdir. Elmi cəhətdən daha əhəmiyyətli olan arxeoloji ekspedisiyaların materiallarının Azərbaycan Tarixi Muzeyinə cəlb edilməsi də asan başa gəlmir. Həmin dövrdə arxeoloji qazıntıların aparılması ilə məşğul olacaq hər hansı qurum olmadığından Azərbaycan Tarixi Muzeyi bu işi öz üzərinə götürmüşdü. Muzey arxeoloji artefakt nümunələrinin elmi baxımdan öyrənilməsinin əsasını qoydu.

Bu məqsədlə muzey 1921-ci ilin iyun ayında Şirvanşahlar sarayına ilk arxeoloji kəşfiyyat səfərini, elə həmin ayda Gəncə qəzasına ilk arxeoloji qazıntı səfərini rəsmən təşkil etdi. Bu iş 1922-ci ildə də davam etdirildi. Azərbaycan SSR Xalq Təhsili Komissarlığı "Muzarxiv" bölməsinin 1922-ci ilin may ayında təqdim etdiyi 234 sayılı mandatda qeyd olunur: "Azərbaycan SSR Dövlət Muzeyi tərəfindən Gəncə qəzasına qədim abidələrin olduğu yerləri yoxlamaq və arxeoloji kəşfiyyat aparmaq üçün ezam olunur" (2, 3).

1921-ci ilə "Muzarxiv" in əməkdaşları (Yevgeni Paxomov) Şirvanşahlar sarayına arxeoloji baxış keçirmişlər. Hətta buradakı bəzi tarixi obyektlər təmizlənmiş, yerüstü materiallar toplanmışdır (3). Belə materiallardan biri – qırmızı rəngli gildən hazırlanmış, içərisi və bayırı sarı şir ilə örtülmüş piyalə səkkizguşəli hücrənin zirzəmisini təmizləndikdən aşkarlanıb (inv. №62).

"Muzarxiv" tərəfindən Şirvanşahlar sarayına arxeoloji səfərlərin təşkili mütəmadi hal almış, 1922-ci ildə də davam etdirilmişdir. Tapılan nümunələrdən birinin – qırmızı gildən dulus çarxında hazırlanmış saxsı parçasının iç qismində mürəkkəblə dua yazılıb (inv. № 64).

Şirvanşahlar sarayına təşkil edilmiş belə məhdud arxeoloji səfərlərin elmi əhəmiyyəti sonralar burada genişhəcmli qazıntıların aparılması haqqında fikirləri qüvvətləndirdi.

1921-ci ildə "Muzeydən ezamiyyə və Gəncə quberniyasının Gəncə qəzasındakı kurqanlarda qazıntı aparmaq hüququ" alan Azərbaycan Dövlət Muzeyinin əməkdaşı V.Qukasov iyunun 1-də Gəncə qəzasının Nüzgər kəndində (indiki Şəmkir rayonu), Şamir dərəsi adlanan yerdə Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ilk arxeoloji qazıntısına başlayıb (Nüzgər, I kurqan). Nüzgər kəndində tədqiq edilən kurqanın uzunluğu 10 arşın (7,2 m), eni 5 arşın (3,6 m), hündürlüyü 2,5 arşın (1,8 m) idi. Ətrafına xırda daşlar düzülmiş qəbrin üstü plitə şəklində üç böyük yastı daşla örtülmüşdür. Qəbirdən aşkarlanan skeletin başı şərqə tərəf uzadılmış vəziyyətdə idi. Qəbir avadanlığı içərisində qolbaq, bıçaq, üç ədəd saç borusu və gil qab əldə olunub (inv. №79). Qazıntının müəllifi skeletin tapılmış əşyaların xüsusiyyətinə görə kişiyyə məxsusluğunu ehtimal etmişdir (2, 5).

Nüzgər kəndində ikinci kurqan Kəkəli adlı yerdə tədqiq olunub (2, 5). Kurqanın uzunluğu 7 arşın (5 m), eni 3 arşın (2,13 m), hündürlüyü 2 arşın (1,42 m) olmuşdur. Ancaq qəbrin üzərini örtən böyük yastı daşların yerləşməsi birinci kurqandan fərqlənirdi. Belə ki, üç böyük yastı daş, demək olar ki, qəbrin üstünü bağlamış və dördüncü yastı daş da qəsdən açıq saxlanmış yeri örtmüşdür. Bu kurqandakı skeletin başı da şərqə tərəf idi. Qəbirdən qolbaq, üzük və sinə bəzəkləri əldə edilmişdir (inv. №75).

Üçüncü kurqan Gəncə qəzasının Qotul kəndində (indiki Göygöl rayonu) öyrənilib (1, 6). Kurqanın uzunluğu 12 arşın (8,5 m), eni 6 arşın (4,2 m), hündürlüyü 2 arşın (1,42 m) böyüklükdə idi. Bu kurqanın qəbiristanlığı iki təbəqədən ibarət olub. Birinci təbəqədə kiçik skelet aşkarlanıb. Ətrafında heç bir əşya yox idi. Alt təbəqədə isə uzunluğu 2,5 arşın (1,8 m), eni 1,5 arşın (1 m), dərinliyi 2 arşın (1,42 m) qübbəli qəbir vardı. Bütün qübbə daşlarla örtülmüşdür. Qazıntı müəllifinə görə, qəbir qadına məxsus olmuşdur. Qəbirdən qolbaq və nizə əldə edilmişdir (inv. №74). Qotul kəndindəki başqa kurqanlarda qazıntı aparılrsa da, iş nəticəsiz qalıb.

Dördüncü kurqan Gəncə qəzasının Çovdar kəndində (indiki Daşkəsən rayonu) tədqiq edilib (1, 7). Kurqanın uzunluğu 2,5 arşın (1,8 m), eni 1,5 arşın (1 m), dərinliyi 2 arşın (1,42 m) idi (Çovdar, I kurqan). Qəbrin quruluşu yuxarıdakılara oxşar, daxildən xırda yastı daşlarla örtülüb, yuxarıdan isə plitə şəklində böyük yastı daşlarla bağlanmış. Skeletin başı şərqə uzadılmışdır. Qəbirdən baş üçün qurşaq, boyunbağı, dörd toqqa, iki sırğa, baş sancağı, baş bəzəyi, sinə bəzəyi, qolbaq və gil qab əldə edilmişdir. Qazıntı müəllifinə görə, qəbir qadına məxsus imiş (inv. №67).

Beşinci kurqanda da oxşar quruluşlu qəbrə təsadüf olunub (Çovdar, II kurqan). Qəbirdən qolbaq, muncuqlar, düymələr, sırğa və kiçikhəcmli gil qab əldə edilmişdir (inv. № 68).

Altıncı kurqanın (Çovdar, III kurqan) inventarı qolbaq, muncuqlar, toqqa, üzük, iki sinə bəzəyi və iki sırğadan (inv. №73), yeddiinci kurqanın (Çovdar, IV kurqan) inventarı isə qolbaq, iki üzük, muncuqlar, toqqa, dəvəgözündən dörd ədəd ox ucu və gil qabdan (inv. №71) ibarət olmuşdur (2, 7).

Muzeyin ekspedisiyası Nüzgər kəndində yerli sakinlərdən təsadüfi tapıntılar nəticəsində aşkarlanmış artefakt nümunələrini də toplayıb (31,7; inv. № 82–83). Həmçinin V.Qukasov hələ 1908-

ci ildə adıçəkilən abidələrdə apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı tapdığı və Arxeologiya fondunun inventar kitabında Lus kolleksiyasından daxil olduğu qeyd edilən tunc və gil məmulatından ibarət artefakt nümunələrini də muzeyə təhvil vermişdir.

1921-ci ildə Gəncə qəzasının Nüzgər, Qotul və Çovdar kəndlərindən aşkarlanan arxeoloji artefaktlar arxeoloji ədəbiyyatda Gəncə–Çovdar adı ilə vurğulanıb, heç vaxt onların müxtəlif abidələrdən əldə edildiyi qeyd olunmayıb. Qazıntı hesabatının muzeyin "Sənədli mənbələr fondu"nda olmasına baxmayaraq qazıntı materiallarının qeydə alındığı Arxeologiya fondunun I inventar kitabındakı məlumatlar dəqiqləşdirilməyib. Arxeoloji artefaktların hamısı Gəncə qəzası ümumi adı ilə verildiyindən tədqiqatçılar buna diqqət yetirməmiş, bütün materialların Çovdardan olduğunu zənn etmişlər.

1921-ci il Gəncə qəzası (Nüzgər, Qotul və Çovdar) arxeoloji artefaktları V.Qukasovun qeyd etdiyi kimi, kurqanlardan deyil, əslində, daş qutu qəbirlərdən aşkarlanıb. Onun qəbirlərin qazıntısını təsvir etməsindən və həmin abidələrdə sonralar aparılan arxeoloji qazıntılardan bu aydın görünür.

Nüzgər, Qotul və Çovdar abidələri Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti arealına daxildir. Buradan tapılmış arxeoloji artefakt nümunələri son tunc və ilk dəmir dövründə ərazidə yaşamış qədim azərbaycanlıların dünyagörüşünü (axirət dünyasına inamını, qəbir tiplərinə və mərhumun basdırma vəziyyətinə münasibətini), aralarında hiss edilən sosial bərabərsizliyi (varlı, kasıb), zövqünü (müxtəlif tunc bəzək əşyaları, muncuqlar), sənətkarlığının (metalişləmə, daşışləmə, dulusçuluq), hər bəzək sənətinin (tunc, nizə, dəvəgözündən ox ucluqları) inkişaf səviyyəsini öyrənməyə imkan verir.

Azərbaycan Dövlət Muzeyinin Gəncə qəzasına ezam etdiyi V.Qukasov 1922-ci ilin iyun ayında Gəncə qəzasının Qızılhacılı kəndində (indiki Goranboy rayonu) "Həsən təpəsi" adlı yerdə 10 sajen (21,3 m) uzunluğunda, təxminən 5 sajen (10,65 m) enində kurqanın olduğunu müəyyənləşdirib (2,1). Hündürlüyü təxminən 3 sajenə (6,4 m) bərabər hesab edilir.

Qızılhacılıdan qərbdə, Səfikürsü kəndi (indiki Goranboy rayonu) ilə aralıqda "Xanlar təpəsi" adlı yerdə başqa bir kurqana rast gəlinmişdir. Bu kurqan təxminən 3 sajen (6,4 m) uzunluğunda, 2 sajen (4,26 m) enindədir. Hündürlüyü təxmini olaraq 1,5 sajenə (3,2 m) bərabər hesab edilir. Yerli əhali təsadüfən əkin işləri zamanı buradan gil qab və skelet

tapmışdır.

Qızılhacıdan cənubda yerləşən Xan Qərvənd kəndində (indiki Goranboy rayonu) xaraba vəziyyətdə olan qədim istehkam "Qala yeri" abidəsi müəyyənləşdirilmiş, orada da kiçik bir kurqanın yeri dəqiqləşdirilmişdir (2, 2).

1923-cü ildə Azərbaycan arxeologiya məktəbinin ilk nümayəndəsi və yaradıcılarından, onu təşkil və tədris edənlərdən biri, arxeoloq, etnoqraf, muzeyşünas və coğrafiyaşünas alim, tarix elmləri namizədi Davud bəy Mikayıl oğlu Şərifov Azərbaycan Tarixi Muzeyinə direktor təyin olundu (53, 146). Onun təyinatından sonra muzeydə həm tədqiq, həm də təbliğ sahəsində xeyli irəliləyişlər nəzərə çarpdı.

Davud Şərifovun bilavasitə səyi nəticəsində 1924-cü ildə Azərbaycan Dövlət Muzeyinə sərgilərdə qədim insanların həyat tərzini dolğun göstərə bilmək üçün Dövlət Ermitajı emalatxanasından Rusiyanın müxtəlif ərazilərində tapılmış unikal arxeoloji artefaktların mulyajları (30, inv. №907–970; 1254–1302), 1925-ci ildə isə Qafqaz Muzeyindən Redkin lager, Şuşa, Anenfeld, Çomaqlı, Zəylik, Yenikənd və Bakıda aparılan qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış əksəriyyəti son tunc və ilk dəmir dövrünə aid arxeoloji artefakt nümunələri daxil oldu.

1926–28-ci illərdə muzeyin 1921–22-ci illərdə Gəncə qəzasında apardığı arxeoloji qazıntıların bir növ davamı kimi Davud Şərifov yenə də həmin qəzədə arxeoloji tədqiqat işləri aparıb. O vaxt tələbə olan və muzeydə yenidən işləməyə başlayan İshaq Cəfərzadə də həmin arxeoloji qazıntılarda iştirak etmişdir (36, 4). 1926-cı il ekspedisiyası zamanı təkcə Çovdar kəndində 19 daş qutu qəbir açılmış, son tunc və ilk dəmir dövrünə aid çoxlu sayda tunc silahlar, bəzək nümunələri və gil qablar aşkarlanmışdır (7).

Davud Şərifovun hesabatlarında maraqlı cəhətlərdən biri qəbirləri nisbi sıralamasında sıfırdan başlamasıdır. Buna diqqət yetirməyən tədqiqatçılar onun 18 qəbir açdığını göstərirlər. Əslində, qəbirlərin sayı

19-dur. Qəbir avadanlıqları toplanaraq muzeyə gətirilmiş, Arxeologiya fondunun I inventar kitabında 102–316 inventar sayı altında qeyd edilmişdir. 1926-cı il Çovdar arxeoloji materiallarına qara, boz və qırmızı rəngli müxtəlif qablar, tunc əşyalar – xəncər, xəncər başlıqları, iki tərəfli kəsərli bıçaq, dördkünc bizlər, düymələr, pilək dəsti, dingələr, sancaq, ayparaşəkili və düyməvari sancaq başları, üzərində şabəkəli naxışlar verilmiş quşformalı asmalar, spiralşəkili və adi üzüklər, qolbaqlar, dairəvi və yastı təbəqədən sinə bəzəkləri, dəmir əşya və parçaları, əlvan metaldan düymə və muncuq, sinə bəzəkləri, dəmir əşya və parçaları, əlvan metaldan düymə və muncuq, balıqquluğu, əqiq, pasta və tunc muncuqlar, daş əyircəklər, dəvəgözüdən ox ucları, dəvəgözü və çaxmaqdaşı daxildir.

1921-ci il arxeoloji qazıntıları Gəncə–Çovdar abidələrinin öyrənilməsində əsas mərhələ sayılaraq 1926-cı ilin Gəncə–Çovdar qazıntılarının hesabatından da göründüyü kimi, burada tədqiqat işlərinin genişləndirilməsinə imkan verib.

1921-ci ilin arxeoloji qazıntı tapıntılarının təsnifindən qabaq qeyd etmək lazımdır ki, Arxeologiya fondunun inventar kitabında həmin qazıntıdan hesabatda veriləndən daha çox arxeoloji material var; məsələn: saxsı məmulatı hesabatda az göstərilir, kitabda isə daha çoxdur. Həmçinin bütün ekspozisiyalarda 1921-ci ilin arxeoloji qazıntı materialları nümayiş etdirildiyindən bəzi hallarda onların göstəriciləri (inventar nömrələri) qarışıq düşüb. Göstərilən nöqsanlar muzeyin ilk arxeoloji ekspedisiyası haqqında araşdırmalarımız üçün çətinlik yadır.

Qazıntı müəllifi hesabatda bir qədər mücərrədliklə əldə etdiyi materialları tunc dövrünə aid etsə də, sonrakı tədqiqatların da göstərdiyi kimi Çovdar və ətrafındakı arxeoloji mədəniyyət son tunc və ilk dəmir dövrünə e.ə XIII–IX əsrlərə məxsusdur (5, 124). ❖

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan arxeologiyası, 6 cildə, VI cild. Bakı, "Şərq–Qərb", 2008, 632 səh.
2. Azərbaycan Dövlət Muzeyinin 1921-ci ilin iyununda Gəncə qəzasında apardığı kurqanların qazıntısı haqqında hesabat. AMEA-nın Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Elmi Arxiv, inv. №36.
3. Azərbaycan Dövlət Muzeyinin 1922-ci ilin iyununda Gəncə qəzasında kəşfiyyat işləri haqqında hesabat. AMEA-nın Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Elmi Arxiv, inv. №36.
4. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур – Баку, 1959.
5. Минкевич–Мустафаева Н.В. О датировке и хронологических этапах некоторых памятников Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа. МКА. м. IV–Баку, 1962, стр. 109–139.
6. Минкевич–Мустафаева Н.В. Об археологических находках из сел. Доланлар. МКА, т. I –Баку, 1949, стр. 50–70.
7. Sadiqzadə Ş.H. Qədim Azərbaycan bəzəkləri. Bakı, İşiq–1971.

Резюме

В статье представлена общая информация о первых археологических экспедициях Национального Исторического Музея Азербайджана. Кратко рассматривается классификация археологических артефактов из первых археологических экспедиций.

Ключевые слова: Музей Истории Азербайджана, археологические экспедиции, артефакты.

Summary

The article gives general information about the first archeological expeditions of the National History Museum of Azerbaijan. The classification of archeological artifacts from the first archeological expeditions is briefly considered.

Key words: Azerbaijan History Museum, archaeological expeditions, artifacts.